

МОВНО-ТЕКСТОВІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕУСВІДОМЛЕНОГО САДИЗМУ: ВІД ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДО ДМИТРА БІЛОГО

БУКАТЧУК Х.В. (м. Івано-Франківськ)
Copyright © 2014
УДК 81'23'4

Ріхард фон Крафт-Ебінг у праці “Статева психопатія” (1886), окреслює садизм як один із видів сексуальної поведінки, при якому сексуальне збудження та насолода відбувається внаслідок приниження та заподіяння страждань партнерові. У своїй різновидності садизм часто виявляється як знущання над тваринами.

З. Фройд, розглядаючи садистичні імпульси, у “Трьох нарисах з теорії сексуальності” зазначає, що при спостереженні за розвитком людини виявляється тісна взаємодія жорстокості і статевого потягу. Деякі вчені пояснюють зв’язок цих дій тим, що кожний вид болю сам по собі приховує насолоду, а відтак садизм як сексуальна перверзія базується саме на цьому, тобто на задоволенні від процесу завдання страждання [8].

У дослідженнях про явище агресії Карла Лоренца “Так зване зло”, Роберта Ардрі “Адам прийшов з Африки”, “Адам і його територія”, Десмонда Моріса “Гола мавпа” та їх прихильників і послідовників агресивні вчинки людей мотивуються “вродженим інстинктом, який реалізується в певний час і в певному місці, а також використовує будь-який привід для свого виявлення” [7]. Згадані автори обґрунтовують генезу агресії з філогенетичних коренів, доводячи, що вона запрограмована в людині та реалізує себе в агресивній поведінці, яка проявляється у веденні війн, у здійсненні різноманітного роду злочинів, у особистій дратівливості та інших характеристиках деструктивного та садистського типів дій. Садистичні нахили властиві багатьом людям, реалізуються в бажанні володіти іншим суб’єктом. Однак доволі часто вони актуалізуються лише у фантазійній реальності, а не в об’єктивній дійсності.

Натомість у праці “Анатомія людської деструктивності” (1973) Еріх Фром акцентував дослідницьку увагу на виявленні несексуального садизму. Такий вид садистичної реакції на світ та оточення характеризується жорстоким поводженням з живими створіннями, зокрема з дітьми, нанесення фізичних травм та спричинення до страждань людей з обмеженою функціональністю, завдання болю беззахисним людям та тваринам, нелюдське ставлення до військовополонених, хворих, ув’язнених, застосування катування під прикриттям “на благо ідейності”. За Е. Фромом, основою садизму є “пристрасть до влади або бажання влади, абсолютної та необмеженої влади над живим створінням, незалежно від того, чи це тварина, чи дитина, чи чоловік, чи жінка” [7].

Лінгвокультурні коди фольклорної ментальності охоплюють акумулятивно-сигніфікативний простір свідомості художніх суб’єктів, що дає підстави диференціювати та кваліфікувати їх як окремих генеративний інтелект тексту. Тому завдяки дослідженню психолінгвальних операцій художніх мовних суб’єктів можна реконструювати лінгвокультурні коди [6] психологічних станів, які у романі Дмитра Білого “Заложна душа” продукують анімістичну (фольклорну) ментальність. Коди цього явища експлікуються у психосвідомості суб’єктів сучасної художньої прози: Д. Білий “Заложна душа”, Г. Пагутяк “Слуга з Добромиля”, Є. Пашковський “Щоденний жезл”, С. Процюк “Руйнування ляльки”, О. Ульяненко “Знак Саваофа” та ін.

У просторі української лінгвокультурології, за В. Кононенко, простежуються тенденції до зосередження на національно-культурному складникові, що створює перспективу типізувати “картини світу в ментальному просторі українців” [3, с. 34]. Однак такий підхід здатен інтерпретувати текстуальну ментальність тільки в ідейно-концептуальному вимірі, тому варто поглиблювати його психолінгвістичним декодуванням. Оскільки воно уможливує моделювання глибинної культурної психосвідомості художніх суб’єктів як універсальних суспільно-культурних типів суб’єктної свідомості. У тезі Е. Сепіра “мова є символічним керівництвом до розуміння культури” [11, с. 162] вектор дослідження культурних явищ зберігає лінгвістичну домінанту. Так, І. Огієнко вважає мову одним з найпотужніших виразників нашої психіки: “найперша сторожа нашого психічного я” [5, с. 210], що згодом підкреслює М. Мамардашвілі, говорячи про трактування людської свідомості у словесному мистецтві механізмами психо-

аналізу: “Психоаналіз має справу з тими явищами, які є завжди в мові і ніколи – поза нею. Або явища такі, які є разом із мовою та її осмисленням” [4, с. 386]. Таким чином, маркерами психофольклорної ментальності є культурно-психологічні коди, спроектовані в текстувальний плером української прози кін. ХХ – поч. ХХІ ст. Кожен художній текст містить частину культурно-символічної кодифікаційної дійсності.

У сучасній лінгвістичній науці дослідження мовно-текстової експлікації явища садизму в художніх текстах практично не здійснювались. Частково розглядалися психофізичні стани людини (гнів, агресія і т. п.) у контексті концептуальних полів, лексико-семантичних організацій у мові та мовленні. Концепт гніву аналізували М.В. Маркіна, Н.П. Мельниченко, І.Ю. Нікішина, Е.В. Пак, С.Є. Перепельотчикова, Н.В. Спіжавка, Е.В. Тронева та ін., а концепт агресії опрацьовували А.Ю. Ключевская, О.В. Крамчанінова та ін..

Головним лінгвістичним вектором у дослідженні є виявлення форм реалізації (експліцитної та імпліцитної) садизму у мовно-текстовому просторі, а також інструментально-вербальні засоби вираження психофізичного стану агресії в художньому тексті. Загалом дискурс-аналіз неусвідомленого садизму в гуманітарних дослідженнях першочергово варто розпочинати з текстів, що є генетичним архетипним джерелом культури. Адже вони зберігають базові семантико-культурні формули, на основі яких формується текстосфера художніх творів. В українському текстовому просторі ХІХ століття одним із таких виразників національної психології є поема “Гайдамаки” (1841 р.) Тараса Шевченка. У ХХІ столітті її ментальною резонансною хвилею стали художні тексти Дмитра Білого, зокрема роман “Заложна душа” (2002).

За Н. Зборовською, садистський імпульс виникає як форма психічного захисту від органічного потягу у світ смерті: руйнівний інстинкт смерті нехтує інстинктом і тілом, тому садистський імпульс спрямовує мазохістський порив назовні [2, с. 82]. Е. Фром, аналізуючи двозначну сутність садизму, виділив у його психічному змісті “доброякісну агресивність”, що має смисл психічного захисту, і “злякисну агресивність”, некрофілічну, перверсивну за своєю природою.

Доброякісна агресивність садизму властива українському психотипу, що бореться в імперських умовах за власне існування. Також Н. Зборовська зауважує той факт, що злякисна агресивність притаманна імперському мисленню, що прагне не допустити самостійне незалежне існування пригнічених народів. Тому некрофілія постає в імперському психотипі як злякисна авторитарна форма батьківства [2, с. 82].

У цьому ключі, Тарас Шевченко формує символічне уявлення про садистський народний синівський психохарактер у поемі “Гайдамаки” (1841), в якій протиставля невідомому гайдамацькому синівському садистичному характеру духовну батьківську мужність. Варіативність садистського характеру як злякисного і доброякісного утворює психопарадигму: “злякисний” садист прагне повернути собі втрачену материзну, тому його дія означає доводити до тотальної десрукції усе навколо; “доброякісний” – прагне повернути себе пошкодженій материзні (вернути достойного сина матері-Україні), щоб виправдати провини.

У поемі Тараса Шевченка “Гайдамаки” виразно простежується відсутність материнського лінгвокоду, оскільки суб’єкти позбавлені знання материнського об’єкту: “Сини мої невеликі, / Нерозумні діти, / Хто вас щиро без матері / Привітає в світі?” [9, с. 66] Пошуки матері на онтологічному рівні провокують віднайдення волі для України. Однак таке бажання супроводжується садистськими імпульсами, що в психоментальності актуалізуються у формі помсти кривдникам та захисту жертви: “Сторожа стане з того світу, / Не дасть святого розпинать. / А ви Україну ховайте: / Не дайте матері, не дайте / В руках у ката пропадать” [9, с. 93]. Пошуки материнського коду в психотипі гайдамак відбуваються за наявності батьківського: “Благослови, – кажуть, – батьку, / Поки маєм силу; благослови шукать долю / На широкім світі” [9, с. 69].

Національно-визвольна гайдамацька стихія відбувається шляхом священної помсти, яка є псевдовиправданням садистських дій: “Нехай ворог гине! / Беріть ножі! освятили. / Ударили в дзвони, / Рече гаєм: “Освятили!” / Аж серце холоде! / Освятили, освятили! / Гине шляхта, гине! / Розібрали, заблищали / По всій Україні” [9, с. 94]. В умовах загострення боротьби у свідомості суб’єктів формується батьківський національно-імперський садистський код: “Отак, отак! добре діти, / Мордуйте скажених! / Добре, хлопці!”, “Кругом пекло; гайдамаки / По пеклу гуляють. А Ярема – страшно глянуть – / По три, по чотири / Так і кладе. <...> Мордуй, мордуй: в раю будеш” [9, с. 99]. В умовах садистського мислення активізуються тотальна вседозволеність нищення: “Улиці, базари / Крились трупом, пили кров’ю. / “Мало клятим карі! / Ще раз треба перемучить, / Щоб не повставали. / Нехрещені, кляті душі” [9, с. 99].

Базовою символічною концептосферою поеми “Гайдамаки” є освячення помсти. Тобто садистські дії виправдовуються “святим ділом”: *“Дайте ножа, дайте силу, / Муки ляхам, муки! / Муки страшної, щоб пекло / Тряслося та мліло!” / “Добре, сину, ножі будуть / На святеє діло”* [9, с. 100].

У великій художній авторській прозі кін. ХХ – поч. ХХІ століття психофольклорна ментальність зумовлена матрицею материнського коду, що визначається психосемантичною тенденцією до деструктуралізації інстинкту життя інстинктом смерті. У романі Дмитра Білого “Заложна душа” це ментальне явище фіксується ідіомою: *“Наші діди зазнали біди, наші онуки зазнають муки”* [1, с. 45]. Традиція психолінгвістичного програмування фольклорних текстів у ключі танатосу продовжує розвиватися в українському сучасному красному письменстві (Д. Білий “Заложна душа”, Г. Пагутяк “Слуга з Добромиля”, Є. Пашковський “Щоденний жезл”, С. Процюк “Руйнування ляльки”, О. Ульяненко “Знак Саваофа” та ін.).

Материнський об’єкт, який екстраполюється суб’єктивною свідомістю в об’єктивний образ, оприявнюється в серії архетипних лінгвоконцептів тексту. Проекцією материнського коду є стилістико-сміслова романтизація, а також деромантизація (деструктурування материнського об’єкта). У романі Дмитра Білого “Заложна душа” руйнація материнського лінгвокультурного коду позиціонується як національно-онтологічне прокляття. Втрата материнського об’єкта (Січі), у контексті козацького державотворення, означає нівеляцію анімістичного національного світогляду. Вербальним вираженням фіксації на материнському об’єкті в розвитку філогенезу автор обирає містико-фольклорний лінгвокод – заклинання: *“Заки Січ є, да не востах із праху Мрець...”* [1, с. 41], *“Усе, синку, без Січі сили мої впали, а його вдесятеро побільшали”* [1, с. 46], *“...І поклялися ми, що кожен зі зрадників, що Січ зруйнували і нашу Вкраїну до рук ворога віддали, прийме смерть люту... І записали ми імена зрадників, і кожен з нас витяг жереб, і кожен знав, кого стратити зобов’язаний”, “...і присягнули ми завершити Святу Помсту”* [1, с. 40-41]. Навколо архетипу Великої Матері, у тексті його прототипом є Січ, акумулюється фольклорний логос. У ньому зосереджуються основні архетипні смисли, які відтворюють модель анімістичного метапростору. Таким чином, матриця материнського лінгвокультурного коду є основою для текстуального суб’єкта з психофольклорною ментальністю.

Важливим семантичними магістраліями психофольклорної ментальності у художньому тексті Дмитра Білого “Заложна душа” є лінгвопоетичні інтенції, зумовлені дією материнського коду:

- 1) наявність анімістичної архетипно-концептуальної сфери;
- 2) національний едиповий комплекс;
- 3) конструювання альтернативного українського міфу як занурення у глибинну психологію філогенезу;
- 4) демонізація фемінних суб’єктів;
- 5) потужна фіксація на материнському об’єкті;
- 6) психонаративний метаквест у міфічному материнському просторі.

Першим компонентом окресленого явища є наявність анімістичної архетипно-концептуальної сфери. Художній прозовий дискурс письменника характеризується наявністю містико-романтичного тла: загадковий готичний маєток, вовкулака, живий мрець (“Басаврюк ХХ”), потойбічне військо, загадкові записки, демонічні могутні істоти, макабричні ритуали, візіонерство, (“Чорне крило”), пробудження мертвих жертв голодомору, зсув часових рамок (“Тремтіння землі”) та ін. Анімістична світоглядна модель роману “Заложна душа” зосереджена навколо архетипу Великої Матері, у локусі якого з’являється містико-історичний об’єкт – Запорізька Січ – як національна українська лібідозна матриця. Текстуальний дискурс Січі вербалізує: 1) онтологічну магію сили козаків-характерників (завдяки стилістичному прийому градації): *“Руки і ноги небіжчика тремтіли <...> З кожним разом рухи мерця ставали все сильнішими – і все більше напивався ланцюг”* [1, с. 48]; 2) прокляття і містичні вбивства (що текстуалізуються вставними наративами): *“Тікайте геть від цього проклятого міста, пане старшино”* [1, с. 97], *“...чутки про Мерця Горлача, що виходить із могили і літає над містом, шукаючи живу кров”*, *“...Щезло троє дівчат, які вертали з вечорниць <...> побачили вранці люди, що на тину висять прив’язані за розтріпані коси три дівочі голови”*, *“...Далі були загадкові смерті, блиск червоних очей у нічній темряві, хруст кісток, божевілья і морок”* [1, с. 102]; макабристика художньої реальності посилюється з деструкцією материнського лінгвокоду: *“А ще через день міщани дізналися, що пала Січ. А ще через день почалася чумна пошесть...”* [1, с. 102]; 3) макабричні фольклорні образи: живі мерці з могил, щезники, вовкулака, крилата чорна потвора, відьма, упир та ін.

Однією з центральних фігур материнської лінгвокодіфікації в тексті є заклинання-замовляння, яка виконує сугестивну функцію містифікації дійсності. З позиції психоаналізу, віра в абсолютну силу логоса, думки – прерогатива нарцисичного інтелекту. Оскільки процес екстраполяції всемогутності зміни дійсності словом-ритуалом продукується уявленням про всемогутність власного еґо. Тому в текстуальних реаліях сугестивно-креативна якість слова транслюється нарративом відьми, що характеризується ритмічною макабричною динамікою: *“Та ще краєм неба хмари із блискавкою йшли, і курява у степу недобре віщує; сичі у перелісках пугають, русалки ночами з води не виходять, <...> а чи ти хрещена чи наречена... чи боронь-трава тебе береже... <...> а може, знаходила ти срібне кільце-обручку...”, “...із крюка зірвала пук трави, закричала щось ворожбитське і кинула в дівчину”* [1, с. 156]. Іллокуція мовленнєвого акту відьми спрямована на знесення Оксани, героїні “Заложної душі”. Його перлокутивний ефект досягнений у повній мірі: *“Під ці слова-голосіння все в голові запаморочилося у дівчини, <...> немов хтось став їй душити”* [1, с. 156], *“Оксана поточилася – їй здалося, що суха трава миттєво обкрутила її талію. Усе попливло перед її очима, і дівчина впала на підлогу”* [1, с. 157].

Фіксація на материнському об’єкті, Січі, породжує національний едиповий комплекс, що оприявлюється в текстуальних лінгвореаліях у вигляді національного братоборства: *“Дивиться Яків на них – нема лютішої ненависті, як між рідними братами”* [1, с. 44], *“І вже виросло в Україні нове покоління, яке звикло лити братську кров наче воду”* [1, с. 43]. Боротьба за домінантне соціально-політичне становище в бездержавному просторі деструктурує материнський національний лінгвокультурний код, оскільки перлокутивні механізми спродуковані танатичними імпульсами, а відтак деконструюють материнський об’єкт. Тому виникає потреба у його реконструюванні. Для цього у психіці текстуального інтелекту активізуються лібідозні механізми, що в умовах каузально-семантичних коґніцій монтують ідеальну самість материнського об’єкта – Січі та її оточення.

Відтак у текстуальних реаліях Дмитра Білого відбувається конструювання альтернативного українського міфу як занурення у глибинну психологію філогенезу. Письменник проектує анімістичні архетипи-концепти та їх патерни у віртуальний материнський лінгвокод роману, чим зумовлює виникнення нового українського метадискурсу. У рамках якого, на семантичному рівні тексту, здійснюється “велика помста” руйнівникові Січі (Великої Матері), на нарративному – розгортається оповідь про містичну тотальну силу характерника та його скарби, про містичний шлях-повернення мертвого козака до життя, про його перемогу в бою з мертвецами, упирем та ін. Отож вербалізовані автором віртуальні містичні реалії векторуються в простір дії танатосу як конструктивні механізми лібідозної національно-української енергії.

Якщо у межах лібідозної психічної сутності материнський лінгвокультурний код проектується на ідеальну самість материнського об’єкта [10], то в межах мортідозних енергій, він зміщується у простір деформованої фемінності. Така динаміка вітаїстичних і танатичних механізмів підсвідомого повною мірою реалізується у “Заложній душі”. Одним із найяскравіших у виразників неґації материнського об’єкта є демонізований фемінний суб’єкт. Дмитро Білий вербалізує амбівалентність материнського лінгвокультурного коду в метаструктурній опозиції – “дівчина-жертва й відьма”. Демонізація жінки й ідеалізація невинності жінки-жертви – смислова домінанта текстуальної біполярізації, яка відображається в нарративному зрізі тексту в романтико-готичній стилістиці: *“...перекручене спотворене обличчя з гачкуватим носом, червоними і глибоко запалими очима. <...> зіниці глибоко запалих очей безперестанку бігали по стінах, мертво-жовте обличчя перетинали глибокі зморшки, а з покривленого чорного рота виривалося сморідне дихання”* [1, с. 158], *“Покинь мене, нав’їжена відьмо!”* [1, с. 157].

Присутність фемінно-демонічного тла як протиположності ідеальному материнському – свідчить про потужну фіксацію на материнському об’єкті, про яку вже було сказано. Однак варто акцентувати увагу на тому, що апріорне концептуальне уявлення про “хороший” і “поганий” об’єкти у психічній свідомості людини первинно закладається на пренатальному етапі розвитку і вміщується саме у материнському образі. Тому синтез демонізації й ідеалізації фемінності максимально об’єктивно структурує в семантико-нарративному дискурсі роману сутність материнського лінгвокоду.

Сукупність таких текстуальних факторів як фіксація на материнському об’єкті, конструювання альтернативного національного міфу, спродукованого анімістичною (фольклорною) концептосферою, утворює матрицю для того, щоб психонарративний метаквест “Заложної душі” розвивався в темпорально-локативних реаліях міфічного материнського простору. Креативна інтенційність сегментів романної нарації кодується архетипними смислами національної містики та фіксації на материнському об’єкті.

Метапростір Великої Матері екстраполюється в образ Степу (грізного поля бою – “поганий об’єкт” та солодкого забуття – “хороший об’єкт” сідомості). Його темпорально-локативні якості інтегрують метаквест твору.

Екстраполяція архетипного тіла Великої Матері у символічне “тіло” Степу досягає кульмінації у ситуації повернення до могили, у якій з’являється концепт апокаліптичного вершника: “Іноді козак гнав чвалом коня відкритим степом і при світлі місяця здався одним із вершників Апокаліпсису, чия тінь блискавкою руйнувала спокій цього приспаного краю” [1, с. 177]. У системі материнського лінгвокультурного коду концепт “могили” ідентифікується з архетипом материнського лона. Тому повернення запорожця з далеких мандрів у степові простори символічно ототожнюється з відходом у потойбіччя як матеріального увиразника тіла Великої Матері: “...козак, упавши на коліна, почав розривати землю своєю зброєю. <...> У домовині, склавши руки на грудях, лежав молодий чорновусий козак. <...> козак Новодерев’янківського куреня Війська Запорізького Низового Остап Лелека” [1, с. 178]. Однак метавідхід у потойбіччя для суб’єкта оповіді неможливе. З позиції анімістичного світогляду, маючи на собі прокляття “заложної душі”, козак приречений на нездатність померти, тобто на неможливість повернення до материнського метафізичного простору.

Таким чином, психонаративний метаквест твору маючи формальний фінал, у семантико-стилістичній сфері – незавершений, а подорожі й пошуки його героя набирають ознак опановування міфологічного материнського простору як пошуку цілісності самоті психічного суб’єкта.

Отже, в поемі “Гайдамаки” Тараса Шевченка базовим психоментальним концептом є неусвідомлений садизм, який у мовно-текстових реаліях виявляється у семантичній єдності “здійсненні помсти” імперському психотипу, а відтак досягненню свободи. У “Заложній душі” Дмитра Білого концепт помсти також мотивується ознакою “святості”, а відтак агресивні та садистські дії псевдовиправдовуються вищою метою.

1. Білий Д. Заложна душа / Дмитро Білий. – Донецьк: Альфа-прес, 2004. – 496 с.
2. Зборовська Н.В. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія / Ніла Вікторівна Зборовська. – К.: Академвидав, 2006. – 504 с.
3. Кононенко В.І. Мова у контексті культури: [монографія] / В.І. Кононенко. – Київ – Івано-Франківськ, 2008. – 390 с.
4. Мамардашвили М. К. О психоанализе / М. К. Мамардашвили // Отечественный психоанализ / [сост. и общ. ред. В. М. Лейбина]. – СПб.: Питер, 2001. – С. 365–386.
5. Огієнко І. Українська культура: Культурна історія життя українського народу / Іdfy Огієнко. – К., 1989. – 272 с.
6. Пак Е.В. Этимология концепта “Гнев” в английском языке [Электронный ресурс] / Е.В. Пак. Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/etimologiya-kontsept-a-gnev-v-angliyskom-yazyke>
7. Фром Е. Анатомія людської деструктивності [Електронний ресурс] / Еріх Фром. Режим доступу: http://royallib.ru/read/fromm_erih/anatomiya_chelovecheskoy_destruktivnosti.html#40960
8. Фройд З. Три очерки по теории сексуальности [Электронный ресурс] / Зигмунд Фройд. Режим доступу: <http://www.yourdreams.ru/biblio/pages/sigmund-freud-tets-6.php>
9. Шевченко Т. Твори в 5-и т. / Тарас Шевченко. – К.: Дніпро, 1984. – Т.1. – 351 с.
10. Юнг К.Г. Психология и литература // К. Юнг, Э. Нойманн. Психоанализ и искусство / К.Г. Юнг – М. – К., 1996. – 304 с.
11. Selected writing of Edward Sapir in Language, culture and personality / Ed. David Mandelbaum. – University of California Press, 1985. – 617 p.